

DİN VE DİL ÜZERİNE

Prof. Dr. Tahsin GÖRGÜN | İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Dil olmasa insanın karşı karşıya olduğu şeyler arasında neyi tercih edeceği sorusunun cevabı olamazdı. Farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh ve müfsit olarak bildiğimiz insan fiillerinin hükümleri, yani efal-i mükellefinin tasnifi, ancak dil üzerinden ve dilde gerçekleşir. Bu sayede biz neyin gerekli, neyin öncelikli, neyin daha öncelikli ve neyin en öncelikli olduğunu birbirinden tefrik ederek, hayatımızı tanzim etme imkânı elde ederiz.

Lİslam, akıl sahiplerine hitap eder. Akıl sahibi varlıklar, düşünme ve konuşma ile diğer canlılardan temayüz ederler. Düşünme ilk anlamıyla insanın içinde gerçek-

leşir; açığa çıkması için bir vasata ve vasıtaya muhtaçtır. Bu vasita ve vasat, kısaca dil/lisan olarak isimlendirilir. Kısaca dil, 'natık canlı' olarak tanımlanan insanın asli bir hususiyetidir. Bunun ötesinde dil,

insan fiillerinin de asli vasatıdır; insan fiillerinin kahr ekseriyeti dil ile ve dilde tahakkuk eder. Aynı zamanda insanın ahlaki kemalinin ön şartı olan diğer insanlarla irtibat da, dil ile ve dilde gerçekleşir.

Kemaline yönelmiş akıl kendini dilde izhar eder; dil aklın naibidir. (Adâb-ı Makâl, (müellifi meçhul), haz. Ahmet Kayasandık, Yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniv. SBE, Konya 2009, s.19.)

İnsanın özünü ifade eden ve akıl önceleyen gönül ile dil arasındaki irtibat daha esaslıdır: XVI. yüzyıldan günümüze ulaşan “Adâb-ı Makâl” isimli eserde denildiği gibi: “Dil, gönlün mukabelesindedür ki, gönülde olan suretleri alup anlardan haber virür, kezalik dilden dahi gönüle nice suretler irişür ve her nesne-i dil söyleye gönül an dan bir sıfat alır.” (age. aynı yer.)

Dilin ‘gönlün mukabelesinde’ olması, gönül ile dil arasındaki ilişkinin tek yönlü olmadığını göstermektedir. Bu ifadeler iki şeyi dile getiriyor: Birincisi dil gönle bağlıdır; dil, gönülde olanı söyler. İkincisi ise gönlün de dile bağlı olmasıdır. Yani gönül, dile getirilmiş olanın tesirine açıktır. Dolayısıyla hem dil gönle bağlı hem de gönül dile bağlıdır.

Dilin temel özelliği “şahsi” olmasıdır; şahsi dil olmaz. Dil, o dili konuşan insanları kendisine ve birbirlerine bağlar; dolayısıyla insanlar hem dilin kendisine hem dünyaya hem de birbirine dil üzerinden bağlanırlar. Ancak bu bağ esaslı olmakla birlikte çift yönlüdür: İnsanları bağladığı gibi insanlara da bağlıdır. Bunun anlamı dilin insanları şekillendirirken insanlar tarafından da teşkil olunmasıdır. Dilin insanları şekillendirmesi, onların hayat düzeni ile alakalıdır; insanlar hayat düzenlerini dile bağlı olarak oluştururlar. Dil de hayat düzeni ile irtibatı içerisinde varlığını muhafaza eder. Adı

geçen Adâb-ı Makâl’de bu hususta şöyle denir:

“Bilgil ki dil Allah Te’ala’nun ‘acayib sun’undandır ki surette bir et paresidür ve hakikatde anun tasarrufu elindedür cemi vücudda olan nesnelere belki ademde olan nesnelere dahi anın tasarrufundadır...”

‘Cemi vücutta olan nesnelere’in, hatta ‘ademde olan nesnelere’in dilin tasarrufu altında olması, dil ile hayat arasındaki ilişki konusunda bize açık bir fikir vermektedir: Nesnelere üzerindeki tasarruf dilde ve dil yoluyla gerçekleşmektedir. Bu tasarrufun nasıl gerçekleştiğini kavramak, din ile dil arasındaki ilişkiyi anlamının gerekli şartıdır. Bu aynı zamanda bir dilde ve dil üzerinden gerçekleşen ilahi hitabın hayat ile olan irtibatını anlamak için de zorunludur. İlahî hitabın, yani Kur’an-ı Kerim’in, onun tayin edici manası olan sünnetin ve bütün Müslümanları bir arada tutarak, onların hayatına nihai zemin teşkil eden tevatür ve icmanın bizim hayatımızla olan irtibatını anlama hususunda, ancak dilin “mevcut ve madum” üzerindeki tasarrufu anlaşıldığında, önemli bir adım atılmış olacaktır.

2. Dilin mevcut ve madum üzerindeki tasarrufu, hayatı taşımakla gerçekleşir. Dil, esas itibarıyla hayatı hem yatay hem de dikey olarak taşır. Yatay olarak dil insanlara her şeyden önce ehem ile mühim arasında tefrik yapmayı mümkün kılar. Dil olmasa insanın karşı karşıya olduğu şeyler arasında neyi tercih edeceği sorusunun cevabı olamazdı. Farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh ve müfsit olarak bildiğimiz insan fiillerinin hükümleri, yani efal-i

mükellefinin tasnifi, ancak dil üzerinden ve dilde gerçekleşir. Bu sayede biz neyin gerekli, neyin öncelikli, neyin daha öncelikli ve neyin en öncelikli olduğunu birbirinden tefrik ederek, hayatımızı tanzim etme imkânı elde ederiz. Dikey olarak hayatın taşınması, dili öğrenen insanların, dil üzerinden hayat düzeni ile irtibat kurarak, bu düzeni dili öğrenirken tanıyarak üstlenmeleridir. Yeni yetişen nesiller efal-i mükellefini öğrenirken de dünyayı da öğrenirler. Burada onların öğrendikleri şey, sadece bazı kelimeler değil, bir hayat düzenidir. Buna bizim klasik dilimiz “ilm-i hâl” adını vermişti. Çocukların ilk olarak öğrendikleri ve bütün hayatları boyunca içinde yaşadıkları bilgiler, ilm-i hâl olarak isimlendirilmiştir.

İslam bizzat mübelliği tarafından yaşanmış ve ona tabi olan insanlar da bu tebliğe ittiba ederek Müslüman olmuşlardır. İslam’ın yaşanması zaman içerisinde mertebe kazanarak devam ederken dinin makul bir şekilde yaşanması ilim hâline getirilmeyi intaç etmiştir. İlim ıstılahlarla ilim olduğu için, dinin yaşanması zorunlu olarak ıstılahlardan oluşan üst bir dil ihtiva etmiştir. Dinin yaşanmasının belirli bir makuliyet düzeni içinde gerçekleşmiş olması, zaman içerisinde dinin yaşanmasında farklı katmanlar ve mertebelerin ortaya çıkmasına sebep olmuş; bu da farklı ıstılahları intaç etmiştir. Kısaca ilimlerin tedvin ve tasnifi olarak isimlendirilen süreç, Müslümanların hayatlarının dile getirilerek, yatay ve dikey bir şekilde hayatı makul bir şekilde yaşayarak, aktarma; anlayarak, mesele halletme imkânını da hem sağlamış hem de muhafaza etmiştir. Daha Hz.

Peygamber hayatta iken hayatın ilmileşmesinin, yani makul bir düzen içerisinde yaşanarak nakledilmesinin esasları ortaya konulmuştur. Bu çerçevede mesela Cibril Hadisi bize oldukça önemli bir ışık tutmaktadır: İmanın şartları ile İslam'ın şartları birbirinden tefrik edilerek, bunların tahakkukunun kemal ciheti de "ih̄san" olarak belirlenmiştir. Daha sonra fıkıh ilmi kadar akait ve kelam ilimlerinin tedvin ve tasnif edilmesi, dil ile hayat arasındaki irtibat açısından olduğu kadar, dil ile din arasındaki irtibat açısından da önem arz etmektedir. Cibril Hadisi'nin anlaşılması, onun tekrarı olarak değil, onun açtığı yolun gidilmesi ile gerçekleşmiş; bu ise orada ifade edilenin, tahkik edilerek hayat içinde tahakkuku üzerinden etkin kılınması ve bunun da intizamlı bir şekilde, yani bir usul dairesinde gerçekleşmesi sağlanmıştır.

Zaman içerisinde hayat içinde taayyün eden mertebelerin, temyiz ve tayin edilerek, yani birbirinden ayrılarak isimlendirilmesi ve isimlendirilenlerin takyit edilmesi, yani yazıya geçirilmesi söz konusu olmuştur ki, bu süreç kısaca dinin yaşanmasının bir medeniyeti nasıl ortaya çıkardığı sorusunun açık bir cevabıdır. Bu hususta hadis ilminin nasıl teşekkül ettiğini hatırlamak, sürecin nasıl yürüdüğü hususunda açık seçik bir fikir verebilir. (Bu hususta muhtasar ve müfit malumat için bak: Fuat Sezgin, Arap-İslam Bilimleri Tarihi, İstanbul 2015 (2. Baskı), c. I, s. 59-91.) Din, kendisine ittiba edenlerin hayatlarında bir düzenin esasını teşkil ederken bu düzende taayyün edenin temyiz edilerek lisani bir tayine mevzu edilmesi, kısaca hayatın ilim hâline gelmesi anlamına gelmektedir. Genellikle

"İslam ilim dinidir; ilim olmadan din ve dinî hayat olmaz" denildiğinde bu kastedilir. İlimler, ıstılahları muhafaza edilip hem yatay hem de dikey olarak gelişirken, İslam medeniyeti de etkin varlığını, Müslümanların yaşadıkları geniş bölgeler sömürgeciler tarafından istila edilinceye kadar muhafaza etmiştir.

Müslümanların toprakları istilaya maruz kalınca ilimleri ve dilleri de bundan doğrudan etkilenmiş; ilimlerin geçerlilik alanı sömürgeciler tarafından en iyi durumda sınırlanırken ıstılahlardan oluşan üst dil bundan esaslı bir şekilde müteessir olmuştur. Bu durum son asırlarda, modernistler, seçiciler ve oportünist uyanıklar/istismarcılar tarafından farklı şekillerde gerekçelendirilen bir ihmal sürecini ortaya çıkartmıştır.

3. Dinî hayatta ilimlerin ihmal edilmesi, medeniyet birikiminin terk edilmesi ile birlikte, dinî hayatı da makul bir düzen içinde yaşama imkânını zedelemiştir. Bunun neticesinde günümüzde Kur'an ve sünnet, bir taraftan din istismarcılarının tasarruf alanı hâline gelirken modernite ve modernizm adına ortaya çıkanlar, doğrudan Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflere lafız muamelesi yaparak bir adım sonrasında onları mesele hâline getirmiştir. Bu aynı zamanda Kur'an ve hadislerin modernist/tarihselci bir taarruza maruz bırakılarak, birçok -izm yanında nihilizme de kaygı verici bir yöneliş imkân dâhiline girebilmiştir.

Dinin yaşanmasının "ih̄san" üzere gerçekleşmesi, insanlar arasındaki iletişimin de en güzel bir şekilde gerçekleşmesine bağlıdır. İletişim-

de esas insanların hayatında taayyün edenin temyiz ve tefrik edilerek adının konulması ve tam da temyiz ve tefrik edilerek adı konularının, bu ad üzerinden paylaşımına açılmasıdır. Bu sürecin en önemli unsurunun ıstılahlar üzerinden ilimler olduğunu ifade etmiştik. Burada bunu ikmal eden diğer önemli bir unsuru daha hatırlamamız gerekmektedir: Sanat. Sanat, bu bağlamda insanın yaşarken yaşadığından bir "zevk" alması ve bu zevki, bir üslup hâline getirerek başka insanların, kendileri yapmasalar da, yapanların öyle yapmasından zevk almalarını sağlayacak bir şekilde, paylaşımlarına açmalarıdır. İhsan, "Allah'ı görüyormuş gibi yaşamak" olduğuna göre, muhsin olan insanlar sadece yaptıklarından değil, onu yapış şekillerinden de hem Allah'ın hem de insanların razı olacağı bir üslup sahibi insanlar demektir. Bu ise dini yaşamayı sanatla irtibatlandırırken, dindarlığı bir sanat hâline getirir. İnsanın eliyle ve diliyle gerçekleştirdiği her fiili, sanatkar inceliği ve hassasiyeti ile gerçekleştirmesi anlamına gelir. Hayatları sömürgeleşen Müslümanlar sadece ilimleri ve onların ıstılahlarını değil, dinî hayatı bir sanat hâline getiren "edeb"i de ihmal etmek zorunda kaldılar. Buradaki edebi hem bir ahlak hem de edebiyat olarak düşünmemiz gerekmektedir.

Hayatı sanatkarane yaşamak, edebe riayet etmek olunca, dinî söylemlerin de edebî değeri haiz bir tarz ve üslupta gerçekleşmesi mümkün olmaktadır. Hz. Peygamber'i anlatmanın en güzel yolunun "kaside" olması, böylesi bir hassasiyetin neticesidir. Bu sebeple şairler en güzel şiirlerini münacaat ve naat olarak söylemişlerdir. Bu

aynı zamanda dinî ifadenin de sanatkârane gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Bir medeniyet içinde dinî söylemler, medeniyet hâline gelmiş dinî söylemler olarak tahakkuk etmektedir. İnsanlar bu durumda sadece yaşarken değil, diğer insanlar ile iletişim hâlinde bulunurken ve nihayet din hakkında konuşurken de dilin bütün nezaket/sanat imkânlarını kullanırlar.

Müslümanların hayatlarının sömürgeleşmesi, ilimler kadar sanatları da ihmali intaç ettiği için, Müslümanlar hayatlarını ilimsiz ve sanatsız yaşamak gibi bir durumla karşı karşıya kalmışlardır. Dilin mahiyeti ve imkânları ile ilgili şuurun zedelenmesi sebebi ile ihbari olan ile inşai olan birbirine karıştırılmış; buna bağlı olarak da, mesela Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i kadar Fuzulî'nin Su Kasidesi de, ya sırf edebî birer metin olarak sınırlı bir mütehasıs zümresinin ilgi alanına hapsedilmiş veya dini ıslah adına pozitivistlere taş çıkaracak bir lafızcılıkla modernist/selefi eleştirilere maruz bırakılmıştır.

İslam düşüncesinin, İslam medeniyetinin kendine şuur olarak, varlık mertebelerini -en meşhur tasnif olarak- dört olarak belirlerken, bunlar arasında "vücüd fi'l-lisan"ı diğerleri (vücüd fi'l-a'yan, vücüd fi'l-ezhan ve vücüd fi'l-hatt) yanında müstakil ve kendi başına bir varlık mertebesi olarak kavraması oldukça önem arz etmektedir. Bu bir taraftan dilin kendi başına ne kadar önemli olduğunun farkında olunması anlamına gelirken diğer taraftan da onun müstakil olmasının mutlak olmadığı; dolayısıyla dilin ancak diğer varlık mertebeleri ile irtibatı içerisinde insan için bir

varoluş vasatı sağlayabileceğini de göstermektedir. Bu durum özellikle, Batı düşüncesinde benzer fikirlerin XX. yüzyılın başında ortaya çıkmakla birlikte, hemen nasıl mutlaklaştırıldığına anlaşılması için önem arz etmektedir. Dili kendi başına bir varlık alanı olarak kabul ederek bunu mutlaklaştıran ideolojilerin, öncelikli olarak yapısalcılığın ortaya çıkması ve bir

Dini makul bir şekilde yaşamının yolu, asırlardan beri Müslümanların hayatını taşıyan dili, yani ilimlerimizin istihlaklarını, keşf üzerinden inkişaf ettirmeye bağlıdır. Bunu yaparken tabii ki insanların hâllerini dikkate almak ve onlara "akıllarının elverdiği gibi ve kadar", yani onların bilgi seviyelerini dikkate alarak hitap etmek gereklidir.

adım sonrasında, sorgulanarak yerini bir boşluğa bırakması hadisesinin İslam medeniyeti içinde ortaya çıkmamasının sebebini iyi kavramak gerekmektedir. Batı toplumlarında çekirdeğini ve zeminini tevatür ve icmanın oluşturduğu bir hayat düzeninin ilmi olan fıkıh bulunmadığı için, müstakil bir varlığı olduğu fark edilen dil kolayca mutlaklaştırılabilmekte; bunun neti-

cesinde dil üzerinden hakikate tahakküme yönelme imkânının bulunduğu zehabı ortaya çıkmaktadır.

Benzer bir durum insana ve tabiata yönelen bir düşüncenin, modern Batı dünyasında deizme ve ateizme ulaşırken, aynı ilkelerin İslam düşüncesinde/Müslümanların düşüncesinde neden benzer neticeler ortaya çıkarmadığını anlamak söz konusu olduğunda da ayrıca bir önem arz etmektedir. İslam dininin mahlukatı, ilahî kudretin bir alameti olarak kavramak ve bunun üzerinden ilahi sıfatlarını bilme gayretinde bir araştırma mevzuu hâline getirmesi, bir taraftan duyu verilerini hakiki bir bilgi kaynağı olarak kabul ettirirken, aynı zamanda bunu gerçekleştirmenin makul yolunun, her işe "bismillah" ile başlamak olduğunu da ihtiva ediyordu. Bütün bir mahlukatı ve bu mahlukatın en tepesinde bulunana, eşref-i mahlukat olarak insanı anlamının yolunun, onları ilahî isimler ve sıfatların mazharı olarak görmek olduğunun bildirilmesi, varlığı anlamının anahtarının da, isimler ve sıfatlar üzerinden, dil olduğunu göstermekteydi. Dünyayı bir ayetler/işaretler sistemi olarak kabul eden semiyotik araştırmaları, bu yönden, İslam düşüncesinin bu alandaki birikimini zenginleştirerek geliştirme hususunda kendisinden istifade edilebilecek bir birikim ifade etmektedir.

4. Dilin isimler ve sıfatların ötesinde, hatta inşa ve haber olarak birbirinden tefrik edilen cümlelerin de ötesinde, daha büyük söylemleri de ihtiva ettiğini unutmamak gerekir. Bunlar arasında temsiller ve temsili anlatım, geçmişte olduğu gibi günümüzde de,

ehemmiyetinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Temsili anlatımın geçmiş edebiyatımızdaki belirleyici konumu, Kur'an-ı Kerim'den bağımsız düşünülemez. Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim'de bulunan temsillerin anlaşılmasının, onların benzeri temsiller oluşturmak ve bunun üzerinden meseleleri halletmeye yönelmek olduğunun fark edilmesinin, temsili anlatım şeklinin yaygın bir edebi form hâline gelmesinde belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

Öyle olduğu için klasik edebiyatımız sadece Kur'an-ı Kerim'deki temsilleri tekrar etmekle iktifa etmemiş, büyük düşünürler, kendileri temsiller oluşturarak hakikati temsil üzerinden anlatmışlardır. Bu yönden klasik edebiyatımızın şaheserleri temsiller ve temsillerden oluşan çok unsurlu ve çok katmanlı söylemler olmuştur. Binlerce mütefekkir/shair arasında Attar ve Mevlana kadar Fuzuli ve Şeyh Galib'in isimlerini burada zikretmek yeterlidir. Bu eserlerin hem kendileri hem de her dönemde hazırlanan benzerleri asırlarca Müslümanların aynı zamanda ahlaki eğitiminin taşıyıcısı olmuşlardır. Günümüzde film ve bilgisayar oyunu gibi farklı formlarda sunulan "Yüzüklerin Efendisi" ve "Hobbit" gibi efsanevi söylemler gençlerin hayatını istila ederken temsiller ve temsili anlatım başta Türkiye olmak üzere hemen bütün İslam dünyasında özellikle vaaz ve irşat faaliyetlerinde, farklı sebeplerle hakir görülüp din dışına itilerek ihmale uğrayan bir form olarak durmaktadır.

Temsillerin özellikle ahlak eğitimi içindeki yeri ile ilgili olarak Türk Masallarının/dinî hikâyelerin Batı

dünyasında nasıl kullanıldığının ilginç bir misali, daha açık seçik bir fikir verebilir. Nitekim XVIII. yüzyılın önde gelen Alman filozoflarından Herder, Liebeskind isimli bir edebiyatçı-papaz'a ağırlıklı olarak Türk masallarından oluşan doğu "hikâyeleri"ni (temsillerden oluşan dinî hikâyeler de diyebiliriz) derleyip tercüme etmesini tavsiye ederek, bir ön sözle birlikte 1786 yılında "Palmblaetter" adıyla bastırır (daha sonra buna 1800'e kadar üç cilt daha eklenir ve Hollandaca, Fransızca ve İngilizceye tercüme edilir). Herder takdim yazısında açık bir şekilde şunu söyler: (Morgenlaendische Erzählungen, >Palmblaetter<, Hrsg. von Hermann Hesse, Insel Verlag, Leipzig 1957, "Vorrede", s. 5-14.) ahlak, ahlaklı insanlardan öğrenilir. Eğer ahlaklı insan yoksa o zaman, onları temsil eden, yani temsil yoluyla onları anlatan "metinler" insanlara ahlaklı olmanın manasını gösterirler. Bu cihetten bakıldığında Batı edebiyatının oldukça zayıf olduğunu söyleyen Herder, bu hususta Doğu edebiyatının oldukça zengin olduğunu; bu edebiyattan istifade edilebileceğini söyler. Sonrası oldukça ilginçtir: Kant'ın memleketinde genç nesiller ahlakı ve ahlaki idealleri Türk masallarını okuyarak öğrenirler. Bunun böyle olduğunu, daha sonra 1913 yılında bu hikâyelerden bir derlemeyi yeniden neşreden Hermann Hesse'den öğreniyoruz: Hesse kendi irtibatını şöylece ifade ediyor: (age. "Nachwort", s. 297-298.)

"Palmblaetter XIX. yüzyılın ortalarına kadar oldukça sevilen halk ve gençliğin el kitabı idi. Benim babamın kütüphanesinde de bulunuyorlardı. Ben çocukluğumda ve gençliğimde en az on defa bu hikâ-

yeleri okumuştum. Daha sonra da sık sık müracaat etmişimdir."

Hesse, Alman toplumunun bu kitaplarla irtibatını kurarken Herder'in beklediği şekilde Weimar gençliğinin ahlak ideallerini bu kitaplardan aldığı şu şekilde dile getiriyor:

"Bu hikâyeler, hepimizin Lessing'in Nathan'ından tanıdığımız ve yücelttiğimiz Weimar kültürünün ruhunun esasını oluşturan asil ve saf insanlık ideallerini soluyorlar. Biz maalesef artık böyle bir ahlaka sahip değiliz." Dedikten sonra, bu hikâyeleri yeniden neşretmenin anlamsız olmadığını; bu hikâyeleri okuyacak olan gençlerin, eskiden olduğu gibi şimdi de bu hikâyelerden ahlak öğrenebileceklerini söylemektedir.

Bu kitap, ilginç bir şekilde, Herder'in önsözü ve Hesse'nin son sözü ile birlikte 1957 yılında yeniden neşrediliyor.

5. Sonuç olarak dini makul bir şekilde yaşamanın yolu, asırlardan beri Müslümanların hayatını taşıyan dili, yani ilimlerimizin ıstılahlarını, keşf üzerinden inkişaf ettirmeye bağlıdır. Bunu yaparken tabii ki insanların hâllerini dikkate almak ve onlara "akıllarının elverdiği gibi ve kadar" yani onların bilgi seviyelerini dikkate alarak hitap etmek gereklidir. Daha önceki ulemanın yaptığı gibi, hayatı araştırma mevzusu yaparak kendilerinden önce yapılanlarla iktifa etmeyip onları tekrar etmeden tahkik ederek inkişaf ettirmek; bunu yaparken de, gerektiğinde ve gerektiği kadar bütün bir insanlığın maarifinden istifade etmek hem bir imkân hem de bir mecburiyet olarak zuhur etmektedir. ■